

İlk Koro Kurucusu ve Şefi İbrâhim el-Mevsilî (ö. 804)

Ahmet Hakkı TURABI*

Özet: İslam dünyasında bilim ve kültür alanında büyük gelişmelerin yaşandığı M. IX. Yüzyıl; musikinin de önemli aşama kaydettiği ve bir ilim dalı haline geldiği asır olmuştur. Bu dönemde “Kadîm (Klâsik) Okul” yerini “Grek Eserlerini Şerhedenler Okulu”na bırakmış, İran ve Rum melodilerinin Arap şiirine giydirilmesi sonucu yeni bir müzik zevki teşekkül etmiş ve başta saraylar olmak üzere çeşitli toplantılarda icra edilmeye başlanan müzik, yeni bir meslek haline gelmiştir. Bu makale M. IX. Yüzyılda yaşamış ve İslam Dünyası’nda profesyonel anlamda müzikle uğraşarak bu dönem müziğine damgasını vurmuş bir sanatçı olan İbrâhim el-Mevsilî’nin biyografisi ve müzik çalışmalarını konu olarak almaktadır. Şüphesiz İbrâhim’i öne çıkaran en mühim özelliği, İslam dünyasında ilk defa bir koro kurması ve “baget”le bu koroya şeflik yapmasıdır. Aslen İranlı olan İbrâhim’in meşhur müzisyen ve teorisyen İshâk’ın babası ve bu asrın en üretken bestekârı olması onu önemli kılan diğer unsurlardandır.

Anahtar Kelimeler: İbrahim el-Mevsilî, İlk Koro Şefi, Baget, Zelzel.

Ibrahim Al-Mawsili, The First to Form a Choir and the First Maestro (D. 804 Ad)

Abstract: In the 9th century, when major developments in cultural and scientific areas took place in the Islamic world, there happened important developments in musical works, and music became a branch of science. In this period, “Classical School” was replaced by the “School of Commentators on Greek Works”. There emerged a new taste of music as a result of the activities putting Iranian and Greek tunes onto Arabic poetry. And the music formed as a result was performed at various gatherings especially in courts. Thus it became a profession. This article is confined to studying the biography and musical work of Ibrahim al-Mawsili, who lived in the 9th century, who worked as a professional musician and who left a lasting trace on the music of this age. Certainly, the most important thing with Ibrahim’s contribution to musical works is that he established a choir for the first time, and that he conducted the choir with a “baget”. Ibrahim comes originally Iran, he is the father of famous musician and music

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk Din Mûsikîsi Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi Dr.

theoretician Ishaq, and he is one of the most productive composers of this age. These must also be included among his important features.

Keywords: *Ibrahim al-Mawsili, The First Maestro, Baget, Zalzal.*

Giriş

İslam dünyasında müzik, Hz. Peygamber döneminden itibaren amatör ve ferdi teşebbüsler seviyesinde varlığını sürdürmekteydi. Bununla birlikte ilk fetih hareketleri sonrasında karşılaşılan yeni kültürler arasında önemli bir yer işgal etmekteydi. Fetihler sonucu karşılaşılan kültür ve medeniyetlerle gerçekleşen kaçınılmaz alışveriş sonrasında, profesyonel müzisyenlerin ortaya çıkması ve bilhassa asil tabakaların müziği sevip himaye etmeleri, bir yandan Arap dilinde yeni müzik terimlerinin doğmasına sebep olurken, diğer yandan IX. yüzyılda temeli atılan müzik ilmine bir nevi alt yapı hazırlamıştır. Abbâsîler dönemiyle birlikte saygın ve önemli bir konuma gelen müzisyenlerle müzik, bir ilim dalı olarak değerlendirilmeye başlamıştı. Beytû'l-Hikme'lerin rehberliğinde Grekçe'den çevrilen müzik eserleri sayesinde müzisyenler, artık saf melodinin ötesinde nota, ses aralıkları, ses dizileri, gam, skala vb. teknik terimler kullanmaya ve müziğin fiziksel temellerini değerlendirmeye yönelmişlerdi. Bu makalede konu edilen İbrâhim el-Mevsîlî bizzat şeflik yaptığı İslam dünyasının ilk korosunu kurması ve pek çok sayıdaki besteleriyle hiç şüphesiz sözü edilen müzisyenlerin en önde geleniydi.

Doğumu ve Yetişi

İbrâhim b. Mâhân b. Behmen b. en-Nüsk, oğlu İshâk'ın (ö. 235/850)¹ rivâyetine göre ismini sonradan İbrâhim b. Meymûn olarak değiştirmiştir. Kaynaklarda

¹ Ebû Muhammed İshâk b. İbrâhim el-Mevsîlî, İbrâhim'in oğludur; müzik eğitimini babasından almıştır. İyi bir ûdî ve bestekârdır. En önemli özelliği müzikolog ve teorisyen olmasıdır. İslam dünyasında müziğe dair teorik çalışmaları başlatan ilk alimdir. Bu dönemlerde sadece şarkı söyleme sanatı haline gelen müziği bir ilim olarak ele almış; günümüze ulaşamamış olsa da müziğe dair 40 kadar eser yazmıştır. 200 ile 400 civarında bestesi olup; bu eserler dönemin müzik icrasına damgasını vurmuştur. Babası gibi Hicaz Ekolü'ne sâdik kalan İshâk da koro kurmuş ve şeflik yapmıştır. Geniş

“en-Nedîmü'l-Mevsilî, el-Mevsilî el-Muğannî, Reisü'l-Mutribîn, Ebû İshâk el-Mevsilî” isimleriyle de anılmaktadır.²

İbrâhim'in ailesi aslen İran'ın Arracan [Errecan] vilâyetindedir.³ İran'da makam ve mevki sahibi olan bu şerefli aile, oradaki Emevî idarecisinin baskıları sonucu Kûfe'ye taşınmıştır.⁴ Burada Temîmoğulları'nın velâyetinde yaşamışlardır.⁵ Babası Mâhân Kûfe'ye geldiğinde İbrâhim henüz anne karnındaydı. 125/742-3 yıllarında Kûfe'de dünyaya geldi. Daha çok küçükken babası yakalandığı tâûn hastalığı neticesi vefat etti. İbrâhim'i Huzeyme b. Hâzım et-Temîmî büyüttü.⁶

Aslen İranlı olmasına rağmen İbrâhim'e “Mevsilî” [Musullu] ismi arkadaşları tarafından verilmiştir. Gençliğini müzik öğrenciliğiyle geçirmesinden dolayı dayılarının ağır baskısına maruz kalan İbrâhim, Musul'a kaçmış ve bazı rivâyetlere

bilgi için bk. Şihâbeddin Ahmed en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-edeb*, I-XVIII, Kahire ts., IV, 1-2; Henry George Farmer, “İshak Mawsilî”, *İA*, V/II (İstanbul 1988), s. 1075; Ahmet Hakkı Turabi, “İshâk el-Mevsilî”, *DİA*, XXII (İstanbul 2000), s. 536-537; a.mlf., “İbrahim el-Mevsilî”, *DİA*, XXI (İstanbul 2000), s. 322-323.

² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî* (nşr Abdülemir Ali Mühenna-Semîr Yusuf Cabir), I-XXIV, Beyrut, 1986, V, 169; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Kahire 1931, VI, 175; Nüveyrî, IV, 328; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-XXIII, Beyrut 1981-1985, IX, 79-80; Hayreddin ez-Zirikli, *el-'lâm*, I-IV, Kahire 1954-1959, I, 53; Selâhaddin Halil b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI (nşr. Abdülmecid Zeyyab-Abdülmelik el-Haşebe), Beyrut 1981, s. 99. “Behmen” adından dolayı aslen gayr-i müslim olup olmadığı tartışılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Everett Rowson, “Ebrahim Mawsili”, *Encyclopaedia Iranica*, VIII (California 1998), s. 73.

³ Arracân, İran'ın Fârs bölgesinde bir şehirdir. Sıcak bir iklime sahip olan Arracân, yoğun tarım faaliyetleri olan, sağlam iklime sahip bir yer olarak tasvir edilir. Geniş bilgi için bk. Streck, “Arracân”, *İA*, I (Eskişehir 1997), s. 595-596.

⁴ Rowson, s. 73.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, Hanzalaoğullarının velâyetinde olduklarını bildirmektedir (*Târîhu Bağdâd*, VI, 175).

⁶ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, V, 169-71; Hatîb el-Bağdâdî, VI, 175; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve enbâü ebnâi'z-zaman* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1978, I, 423; Nüveyrî, IV, 328.

göre dört ay veya bir yıl orada yaşamıştır. Musul'dan dönüşünden itibaren “Musul-lu” [Mevsîlî] diye anılır olmuştur.⁷

İbrâhim Musul'da kaldığı süre içinde ud çalmayı öğrenmiş; mevcut repertuarını çeşitli Arap ve İran şarkılarıyla da zenginleştirmiştir. Böylece bu iki müziği oldukça iyi bir şekilde icra eden bir müzisyen olmuştur. Müzik bilgisini geliştirmek amacıyla birçok seyahat gerçekleştiren İbrâhim daha sonra Rey şehrine yerleşmiş, burada Düşâr isiminde çok iyi def çalan bir kadınla tanışmış ve ilk evliliğini onunla yapmıştır.⁸ Bu eşinden çocuk sahibi olamayan İbrâhim, daha sonra oğlu İshâk ve diğer çocuklarının annesi olan Şâhek ile evlenmiştir. Daha sonra İbrâhim çok sevdiği arkadaşı, meşhur ud virtüözü Mansûr b. Zelzel'in⁹ kız-kardeşiyle de üçüncü evliliğini yapacak; diğer yandan Hârûnürreşîd'in hediye ettiği Dâtü'l-Kâl isimli câriyesiyle de ilişkisini sürdürecektir.¹⁰

İbrâhim'in Rey'e taşınmasının asıl sebebi müzik bilgisini daha da iletlemektir. Bazı rivâyetlere göre o, İran tarzı şarkı söylemeyi burada öğrenmiştir.¹¹ Bununla beraber Rey'de kendisini edebiyat ve özellikle şiir alanında da yetiştirmiştir.

Oğlu İshâk'ın anlattığına göre maddî sıkıntılar içerisinde olan İbrâhim'in talihi bir mecliste okuduğu şarkı sayesinde değişmiştir. İkinci Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer Mansûr'un (136-158/754-775) oğlu Mansûr b. el-Ca'fer'in hizmetinde olan bir kişi okuduğu şarkı karşılığında ona 2000 dirhem hediye eder. Müzikten kazan-

⁷ Zehebî, IX, 80.

⁸ Hatîb el-Bağdâdî, VI, 175; Safedî, VI, 99; Zirikli, I, 54; Ahmed Mahmud el-Hifnî, *İshâk el-Mevsîlî*, Kahire 1951, s. 32-33.

⁹ Abbâsî döneminde yaşamış olan meşhur ud virtüözü Mansur b. Zelzel (ö. 791), Hârûnürreşîd zamanında da sarayda görev yapmıştır. Aynı zamanda İbrâhim'in kayın-biraderi olup; sadece ud icrasıyla yetinmemiş, ud üzerinde kendi adıyla anılan yeni bir perde icat etmiştir. Geniş bilgi için bk. Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, I, 151; Ahmet Hakkı Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risaleleri* (Basılmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 21.

¹⁰ Rowson, s. 74.

¹¹ Nüveyrî, IV, 328.

dığı bu ilk parayla İbrâhim, Ubullâ'da ikâmet eden sihirbaz Cüvânüveyh'in yanına gider ve onun yanında müzik eğitimini tamamlar. Zira Cüvânüveyh, evinde değişik milletlerden müzisyenlerin katıldığı şarkı meclisleri düzenleyen çok usta bir şarkıcıydı. Hatta bir defasında İbrâhim'i İranlı bir gruba dinletmiş; İranlılar onun sesini ve bilhassa tavrını çok beğenmişlerdi.¹²

Birçok kaynakta İbrâhim'in gerçek hocasının Hicaz Bölgesi'nden bir "mecnun" [meczub, deli] olduğu rivâyet edilmektedir. İbrâhim'in, rivâyetlerde ismi geçmeyen bu şahsı yedirip içirdiği ve ondan Hicaz Bölgesi şarkılarını öğrendiği söylenmektedir.¹³Söz konusu rivayette yer alan son bilgiden hareketle; ismi belli olmayan bu şahsın, İbrâhim'e sadece Hicaz bölgesi şarkılarını öğreten hocası olduğunu düşünmek mümkündür.

İbrâhim'in -biraz sonra ele alınacağı gibi- halifelere yakınlaşıp saraya intisap etmesinden sonra da müzik alanındaki eğitimini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Onun bu safhada sarayın ve dönemin müzik üstadı Seyyât'tan (ö. 169/785)¹⁴ ders aldığı rivayet edilmektedir.¹⁵

İbrâhim'in bir "İblis" [Şeytan] arkadaşı olduğu ve uyku-uyanıklık arasında ondan hiç duyulmamış şarkılar öğrendiği şeklinde bazı akıl almaz rivâyetler de mevcuttur. Bir defasında böyle bir halde İblis'ten aldığı şarkıyı Hârûnürreşîd'e (170-193/786-809) okumuş ve olayın gerçek yüzünü açıklayınca halîfeden büyük bir ödül almıştır.¹⁶ Aynı zamanda onun ilham derinliğini gösteren bu rivayetin,

¹² Nüveyrî, IV, 328-329.

¹³ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, V, 217; Mecdî el-'Ukaylî, *es-Sima' 'inde'l-Arab*, Dımaşk 1966, s. 232.

¹⁴ Ebû Vehb Seyyât el-Mekkî, 739-785 yılları arasında yaşamış ünlü şarkıcı ve bestekârdır. İbrâhim el-Mevsilî'nin hocası ve Abbâsî sarayının müzisyenidir. Bilhassa klâsik ekolün üstâdıdır. Hakkında geniş bilgi için bk. Simon Corci, *el-Mûsika'l-Arabiyye* (trc. Cemal Hayyat), Bağdat 1989, s. 31-32, Jules Rouanet, *el-Mûsika'l-Arabiyye* (trc. İskender Şelfûn), Kahire 1927, s. 100.

¹⁵ Rouanet, s. 105.

¹⁶ Henry George Farmer, *el-Mûsikâ ve'l-gmâ fî elf leyle ve leyle*, Beyrut, 1980, s. 33-34.

kendisini çekemeyenler tarafından -tahkir amacıyla- uydurulmuş olabileceğini düşünmek mümkündür.

Saraya Yakınlığı

İbrâhim'in Abbâsî sarayında müzik icrasına başlaması, Halife Mehdî (158-169/775-785) dönemine rastlar. Seyyât ve Fülejh'ten¹⁷ (ö. 210/820 ?) başkasını dinlemeyen Mehdî, huzurunda şarkı okuyan İbrâhim'i çok beğenmiştir. Ne var ki tam bir içki düşmanı olan Mehdî, İbrâhim'in çok içki içtiğini duyunca onu hapsedirmiş; daha sonra affetmiş ama veliahtları olan Hâdî ve Hârûnürreşîd'e yakınlaşmasını yasaklamıştır. Bu yasağı çiğneyen İbrâhim'i daha sonra yine cezalandıracaktır.¹⁸

Mehdî döneminde hayatı hapis, yokluk ve sıkıntılarla geçen İbrâhim, Musa el-Hâdî'nin (169-170/785-786) halife olmasıyla birlikte refah ve huzura kavuşmuştur. Zira Halife Hâdî, veliahtlığından beri İbrâhim'i severek dinlerdi.¹⁹ Hâdî kısa süren hilafeti döneminde İbrâhim'e o kadar çok mal bahşetmiştir ki İbrâhim, oğlu İshâk'a "Hâdî biraz daha yaşasaydı, evin duvarlarını bile altın ve gümüşten örerdim" demiştir. Bir defasında Hâdî "Beni coşturan dilediğini alır" diyerek müzisyenlerinden kendisini heyecanlandıracak bir şey okumalarını ister. Bunun üzerine mecliste bulunan ne İbn Câmî (ö.187/803)²⁰ ne de diğerleri okudukları şarkılarla onu coşturamamış; ancak İbrâhim'in okuduğu "سليمي اجمعت بينا فإين تقولها لها أينا"

¹⁷ Fülejh b. Ebi'l-Avrâ, Halife Mehdî döneminde sarayın en yüksek dereceli ve halifeye – arada perde olmaksızın- icra yapan tek müzisyenidir. Daha sonra İbn Câmî ve İbrâhim ile ortak bir kitap yazacaklardır. En meşhur öğrencileri Bezl ve Denânî isimli iki carieye kızdır. Geniş bilgi için bk. Henry George Farmer, *Târîhu'l-Mûsika'l-Arabiyye* (trc. H. Nassâr), Kahire 1956, s. 141; Ahmed el-Cündî, *el-Ginâ inde'l-Arab*, Dımaşk 1988, s. 82.

¹⁸ Zirikli, I, 54.

¹⁹ Nüveyrî, IV, 333-334.

²⁰ Ebû'l-Kâsım İsmail b. Câmî, Kureyş'in Sehm kolunun bir ferdi olarak Mekke'de doğdu. Klasik Hicaz Ekolü'ne sıkı sıkıya bağlı bir şarkıcı ve bestekârdı. Hocaları, üvey babası olan Seyyât ve Yahya el-Mekkî'dir. İslâmî ilimlere de oldukça vâkıf olan İbn Câmî, Halife Hadi ve Hârûnürreşîd'in gözde müzisyenlerindendi. Geniş bilgi için bk. Nüveyrî, IV, s. 306; Rouanet, s. 102-103.

güfteli şarkıyla bambaşka âlemlere dalan Halîfe Hâdî kendinden geçmiştir. İbrâhim, vefatına kadar Hâdî döneminde taşındığı Bağdat'ta kalmış; hayatını Hâdî ve Hârûnürreşîd dönemlerinde sarayın en seçkin şarkıcısı ve onların nedîmi olarak sürdürmüştür.²¹

Hâdî vefat edip, Hârûnürreşîd halîfe olunca; huzurunda ilk şarkıyı yine İbrâhim okumuştur. Halife, has adamı ve nedîmi olan İbrâhim'i seferlerinde dahi yanından ayırmamıştır.²² Kaynaklarda Hârûnürreşîd ile yaşadığı birçok anekdot anlatılmaktadır. Hârûn döneminde çeşitli derecelere ayrılan saray müzisyenleri arasında İbrâhim birinci derecede yer almaktaydı.²³ Halife, İbrâhim'e o derece düşküncü ki; gece yarısı da olsa mâiyetiyle evine gider, onu uyandırır ve ondan müzik dinlerdi.²⁴ İbrâhim yaptığı bir besteyle, Halifeyle çok sevdiği câriyesi Mâride arasındaki küskünlüğü gidermiş ve bundan dolayı halifeden oldukça yüklü mükâfatlar almıştır. Ayrıca Halife onu kendine nevbeci²⁵ kılmış ve cumartesi günleri izinli saymıştır.²⁶

Mûsikîdeki Yeri ve Mûsikî Anlayışı

Kaynaklar İbrâhim'in, döneminde şarkı okuma ve bestekârlık konularında en ön sırada olduğunu belirtmektedirler.²⁷

²¹ Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitâbü't-Tâc fî ahlâki'l-mülûk* (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1914, s. 36.

²² Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, V, 218; Ukaylî, s. 233.

²³ 3 derece müzisyen vardı; İbn Câmî ve Zelzel de 1. derecedeydiler (Sâmi Hâsib Rifâî Abirîn, *el-İtticâhâtü'l-gmâiyye fî kasri'l-Me'mûn*, Beyrut 1993, s. 73; Nesib el-İhtiyâr, *el-Fennü'l-gınâi inde'l-Arab*, Dimaşk 1955, s. 51).

²⁴ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, V, 231-232.

²⁵ “Nevbe”, İslam şark dünyasındaki bir sanat şekli olup iki çeşidi vardır: “Oda müziği nevbe”si ve “askerî müzik nevbe”si. Abbâsîler döneminde sarayda müzisyenler sırayla nevbe çalıyorlardı. Bazı müzisyenler ihtisaslarından dolayı çeşitli türlerde ün yapmışlardı. Mesela İbrâhim el-Mevsîli “mâhûrî” formunda ünlüydü (Henry George Farmer, “Nevbe”, *İA*, IX (Eskişehir 1997), s. 220-2).

²⁶ İbn Hallikân, I, 42-43; Safedî, VI, 99-100; George Sawa, *Music Performance Practice In The Early Abbâsîd Era*, Toronto 1989, s. 114-115.

²⁷ İbn Hallikân, I, 42; Zirikli, I, 54.

İbrâhim, müzik ekolü olarak Arap-Hicaz geleneğine sıkı sıkıya bağlı ve bu geleneği sürdüren bir müzisyendi. Rakibi olan diğer müzisyenlerin çoğu Hicaz bölgesinden olmasına rağmen İbrâhim, Irak'ta doğup büyüyen ve bu üne kavuşan ilk müzisyendir.²⁸ Saraydaki hayatı, yenilikçilere karşı klâsik Arap ekolünü ve Ma'bed'in (ö. 126/743)²⁹ öğretilerini savunmakla geçti. Bu konuda en büyük destekçisi oğlu İshâk idi. Oldukça zeki, sosyal ve siyâsî ilişkileri güçlü olan İbrâhim, Abbâsîlerin ilk döneminin meşhur vezir ailesi Bermekîler'in hiç bir önemli gününü unutmaz; böyle günlerinde talebesi Mühârik'i onlara gönderir ve bunun karşılığında hediyeler alırdı.³⁰

Beste yapacak şiir bulamadığında güfteyi kendi yazacak kadar güçlü ve iyi bir şairdi.³¹

Arap müzik tarihçileri bilhassa şarkı okumada Ma'bed'i "muallim-i evvel" [ilk üstad], İbrâhim'i de "muallim-i sâni" [ikinci üstad] olarak kabul etmektedirler.³² Üdî Zelzel ve neyzen Barsûma³³ refakatinde okuduğu kendisine ait

²⁸ Rowson, s. 74.

²⁹ Ebû Abbâd Ma'bed b. Vehb (ö. 126/743), dönemin şarkı okuyuculuğuna damgasını vuran bir müzisyendir. Özellikle "Klâsik Hicaz Ekolü"nü temsil etmektedir. Müziği, Hz. Osman döneminin meşhur şarkıcısı Sâib Hâsir'den (ö.683) meşketmiştir. Emevî Halifesi Velid b. Yezid onu asrın "şarkıcıların imamı" olarak vasıflandırmış ve hatta cenazesinde kabristana kadar eşlik etmiştir. Geniş bilgi için bk. Hüseyin b. Ali el-Mesûdî, *Mürücü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Kahire 1948, III, 233; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 188-90; Cündî, s. 5-13; Rouanet, s. 82.

³⁰ Nüveyrî, IV, 335-341; Zehebî, IX, 80; Sawa, s. 127.

³¹ Zirikli, I, 54; Corci, s. 32-33.

³² Cündî, s. 103.

³³ Hayatıyla ilgili olarak pek fazla bilgi bulunmayan Neyzen Barsûma, Hârûnürreşîd'in gözde sazadelerinden biri olup, halife onun dönemin müzisyenleriyle ilgili değerlendirmelerine güvenirdi. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, V, 34; Farmer, *Târîh*, s. 155.

besteleri sebebiyle mecliste bulunanlar heyecanlanır; Hârûnürreşîd bile bazen haykırarak ayağa kalkmaktan kendini alamazdı.³⁴

İbrâhim'e göre şarkı üç kısma ayrılır:

1. Eğlendirici olanlar: Süratli veya yavaş olabilirler.
2. Hüzünlü olanlar: Oldukça ince ve zarif nağmelerden oluşurlar.
3. Hikmetli olanlar: Gerçekten içinde çokça sanat gösterisi yapılanlardır.

Irak bölgesi müzik ekolünün de başını çeken İbrâhim özellikle bestelerindeki yüksek tekniği, seçtiği güftelerin sağlamlığı, sesinin gücü ve tadı, insanları derin düşünce ve alemlere sürükleyen müziğiyle öne çıkmıştır. İbrâhim kendi besteleri yanında, Yûnus el-Kâtib, Dellâl, Nâfiz, Ma'bed ve Seyyât'ın eserlerini de seslendirirdi. İbrâhim'in müziğiyle ilgili o kadar çok anekdot vardır ki bunları değerlendirmek ayrı bir çalışma konusudur. Şunu önemle vurgulamak gerekir ki bu rivâyetler bize İbrâhim el-Mevsilî'nin döneminin en meşhur, sevilerek dinlenen ve rakipsiz müzisyeni olduğuna işaret etmektedir. Hârûnürreşîd'in sorması üzerine Barsûma onun için "en güzel çiçek ve kokuların olduğu bir bahçedir" demiştir.³⁵

İbrâhim birçok yönden kaliteli bir müzisyen olmakla birlikte irticâlen (improvize, doğaçlama) konusunda zayıftı. Rakibi İbn Câmî bu hususta ondan daha iyiydi. İbrâhim bestelerini önceden hazırlardı; meclis esnasında yapamazdı. Yine klâsik eserlerde de İbn Câmî kadar iyi değildi.³⁶

İbrâhim virtüöz derecesinde ud çalardı ama bestelerini daima ûdî Zelzel ve neyzen Barsûma arasına -hilâl şeklinde- oturarak seslendirirdi.³⁷ Böyle oturmasının

³⁴ İbn Hallikân, I, 42; Ukaylî, s. 238; Sawa, s. 154-155.

³⁵ Hıfnî, s. 44.

³⁶ Sawa, s. 144.

³⁷ Zehebî, IX, 80.

sebebi muhtemelen birbirlerini daha iyi görerek ve duyarak takip edebilmektir.³⁸ İbrâhim'in udu ritimli bir şekilde çaldığına dair rivayetler vardır.³⁹

“Hafîf sakîl-i sâni” ritmine benzeyen “mâhûrî”⁴⁰ ritim ölçüğünü çok kullanan İbrâhim'in bu kalıbı kendisinin icat ettiğine dair bilgiler de vardır.⁴¹

Her ne kadar şüpheli de olsa, İbrâhim el-Mevsîlî'nin kullandığı bir müzik yazısı olduğuna dair kaynaklarda bazı rivayetler yer almaktadır. Rivayette onun Hârûnürreşîd'in huzurunda ortaya çıkan bir anlaşmazlığa bu metodla açıklık getirdiği belirtilmektedir.⁴²

İbrâhim bestelerinde tiz sesleri kullanarak şarkıları tekdüze olmaktan kurtarmıştır. O, tiz seslere çıkış ve inişlerde hep yumuşak -piyano tarzı- ve hafif bir ses tonu kullanırdı.⁴³ Şarkılarında sadece aşk temasını değil; mesela Hârûnürreşîd'in zaferlerini de işlemiştir.⁴⁴

İbrâhim'in dönemin en kıymetli müzisyeni olduğu ve saraydaki makamının ne kadar yüksek olduğunu şu olaydan da anlayabiliriz: İbrâhim, Hârûnürreşîd'den meşhur şair Zü'r-Rumme'nin⁴⁵ (ö. 117/735) şiirlerini kendisinden başkasının bestelememesini dilemiş ve Halife de onun bu dileğini yerine getirmiştir.⁴⁶ Böyle bir imtiyaz bildiğimiz kadarıyla bu dönemde ondan başka bir müzisyene tanınmamıştır.

³⁸ Sawa, s. 154-155.

³⁹ Corci, s. 33. Vezinli çalıştan kastın, ritim kalıbının düzümlerini vurgulayarak yapılan icra olduğu düşünülebilir

⁴⁰ Bu ritim ölçüğü, günümüzde kullanılan $\frac{3}{4}$ 'lük “semâî” usûlüne karşılık gelmektedir (Hıfînî, s. 207).

⁴¹ Corci, s. 33; Rouanet, s. 105.

⁴² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, V, 206-207.

⁴³ Corci, s. 33.

⁴⁴ Sawa, s. 132.

⁴⁵ Gaylan b. Ukbe Zü'r-Rumme, çöl Araplarının şiirlerini olağanüstü yetenekle taklit etmesiyle ünlüdür. Hakkında bilgi için bk. Ignaz Goldziher, *Klasik Arap Literatürü* (trc. Azmi Yüksel- Rahmi Er), Ankara 1993, s. 48.

⁴⁶ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, V, 249-250; Hıfînî, s. 36-37; Ukaylî, s. 234.

İbrâhim hayatı boyunca müziğin her anlamda yararlanarak çok para kazanmış ve büyük bir servet edinmiştir. Servetinin -gayr-i menkul dışında- 24 milyon dirheme ulaştığı ifade edilmektedir.⁴⁷

Sanatı konusunda çok hırslı olan İbrâhim, birgün rakibi İbn Câmî 'nin Hârûnürreşîd'e hiç duymadığı üç güzel şarkı okuduğunu öğrenir. Bunun üzerine İbn Câmî 'yi takip eder ve onun İbnü'r-Ref'e gidip yeni eserler öğrendiğini tesbit eder. O da bu eserleri İbnü'r-Ref'e gidip öğrenmiş ve İbn Câmî 'den önce bunları Halife'ye okumuştur.⁴⁸ Bu bağlamda küfe içine gizlenerek şarkıcı kadınların evine girdiği ve onlardan şarkılar öğrendiğine dair hikayeler anlatılmaktadır.⁴⁹ Zira o kadar sağlam bir müzik kulağına sahiptir ki kedilerin miyavlamalarını bile ezberleyip seslendirebilmektedir.⁵⁰ Nitekim bir gün ud çalan otuz câriyesiyle birlikte verdikleri bir konserde İbn Câmî bir akort bozukluğu olduğunu belirtince, İbrâhim yüzlerce tel arasından bozuk olanı bulmuş ve akordunu bizzat düzeltmiştir. Oğlu İshâk kendi oğlu Hammâd'a “gördüğüm en kâbiliyetli şarkıcılar; deden İbrâhim, Hakemü'l-Vâdî (ö. 200/798)⁵¹, Fülejh ve Seyyât'tır” demiştir.⁵² Hatta İbrâhim, İbn Câmî ve Fülejh'ten daha iyi olmasının ötesinde eserlerindeki müzikal anlatım gücü ve edebiyat bilgisi açısından da onlardan kat kat üstündü.⁵³ İbrâhim 1001 gece masallarına konu olacak kadar meşhurdur.⁵⁴

⁴⁷ Hıfî, s. 38; Ukaylî, s. 235-236.

⁴⁸ Hıfî, s. 41.

⁴⁹ Zehebî, IX, 80.

⁵⁰ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, V, 209.

⁵¹ Ebü Yahya Hakemü'l-Vâdî, Abbâsî ler Dönemi'nde Hârûn Sarayının önemli şarkıcılarından biri ve bilhassa “hezec” formunda üstad bir müzisyendi. Hakkında bilgi için bk. Rouanet, s. 98-99.

⁵² Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, V, 254-255; Sawa, s. 171; Corci, s. 33; Rouanet, s. 106.

⁵³ Sawa, s. 174.

⁵⁴ Farmer, *Elf leyle ve leyle*, s. 33-34.

İlk Mûsikî Korosunu Kurması ve Şefliği

İbrâhim'in öğrencilerinden oluşturduğu korusu, İslam dünyasında bir ilki temsil etmektedir. Daha önce herhangi bir örneğine rastlamadığımız bu koruyla İbrâhim, İslam dünyasında “toplular geleneği”ni başlatmıştır.

İbrâhim'in korusu, bizzat satın aldığı ve müzik eğitimi verdiği kabiliyetli câriyelerden oluşmaktaydı. İbrâhim, değerli câriye kızlara müzik -şarkılar- öğretmek onların değerini daha da artıran ilk müzisyendir. O, câriye seçiminde esmer ve sarışınlardan daha çok beyaz tenlilerini tercih ediyordu. Mesela bu şekilde müzik öğretip yetiştirdiği bir câriyeyi Hârûn Reşîd'e 36.000 dinara satmıştır.⁵⁵ Kendisinin seçtiği ve arkadaşlarının şarkı öğrenmeleri için gönderdiği câriyelerden oluşan 80 kişilik bir okulu, ud orkestrası [çalgı topluluğu] ve korusu vardı. İslam dünyasında ilk müzik okulu, orkestrası ve korusu sayılacak bu ekip, Arap müzik tarihindeki ilk düzenli müzik okuludur.⁵⁶ Zira bu tarihten önce ne bir müzik okulu ne de bir müzik korusu vardır. Ayrıca; bu uygulamasıyla bir anlamda câriye kızların eğitimini kurumsallaştırmıştır.⁵⁷

İbrâhim'in bu dönemde öğrencileriyle icrâ ettiği bu müziğe “toplular çalgı müziği” veya “orkestra müziği” [ud orkestrası] denilebileceği gibi; “toplular ses icrâsı” veya “koro” da denilebilir. Ayrıca onun halifelerin veya soylular insanların meclislerinde birkaç meşhur sâzendenin refakatinde icra ettiği müzik tarzını, “soylular kişilerin saray veya odasında icra edilen müzik” anlamına gelen “zümre müziği” veya “oda müziği” olarak nitelendirmek de mümkündür. İbrâhim'in icra tarzlarına baktığımızda bunları şu şekilde sınıflayabiliriz:

1. Halifelerin huzurunda, neyzen Barsûma ve ûdî Zelzel'in refakatlerinde - şarkılar okuyarak- icra ettiği müzik; “zümre müziği” veya “oda müziği”.

⁵⁵ Nüveyrî, IV, 332-3.

⁵⁶ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, V, 185; Hıfînî, s. 39; Rouanet, s. 105; J. W. Fück, “İbrahim al-Mawsili”, *EP*, III (Leiden, 1971), s. 996.

⁵⁷ Rowson, s. 74.

2. Ud çalan câriye kızlardan oluşturduğu toplulukla “toplu çalgı müziği” veya “orkestra müziği”.
3. Yine câriye kızlardan oluşan toplulukla “toplu ses icrâsı” veya “koro müziği”.

İbrâhim’in ilginç bir özelliği de korosunu yönetirken baget⁵⁸ kullanmasıdır.⁵⁹ İslam dünyasında bu anlamda bir ilki temsil eden İbrâhim’den önce eski Yunan’da orkestra veya koroyu yöneten kişi, yüksek bir yere çıkar ve tempoyu ya ayağına bağladığı bir cisimle ya da parmaklarını şakırdatarak verirdi. Ayrıca kilise ayinleri esnasında ayin okuyanların dikkatini çekmek üzere papazlar mendil veya değnek kullanmışlardır. Bu türde yönetim şekli XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir.⁶⁰

Öğrencileri, Besteleri ve Güfte Mecmuası

Sadece şarkıcılıkla yetinmeyen İbrâhim, yetiştirmiş olduğu çok sayıda öğrenci ve yapmış olduğu bestelerle de müziğe önemli katkılarda bulunmuştur. En önemli öğrencileri şunlardır: Oğlu İshâk, torunları Hammad b. İshâk ve Ahmed b. İsmail; ayrıca Mühârik, Allûye [veya Alleveyh], Muhammed b. Hamza Ebû Ca’fer, Barsûma, Mütëyyemü’l-Hâşimiyye, Süleym b. Selâm, Amr b. Bânâ, Mu’alla b. Ayyûb b. Tarîf ve kızkardeşi Leys.⁶¹

İbrâhim, döneminin en üretken bestecisiydi; toplam 900 civarında eseri vardır. O günün şartları gereği bunları kayda alacak gelişmiş bir nota sistemi veya herhangi bir kayıt cihazı bulunmaması sebebiyle günümüze ulaşamayan bu eserlerin güfte, ritim, hangi ses perdesinden okunacağı bilgisini ve toplam sayılarını sadece

⁵⁸ “Baget”, orkestra şeflerinin orkestra veya koroyu yönetirken kullandıkları idare değneğine verilen isimdir. Geniş bilgi için bk. Vural Sözer , *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, s. 33.

⁵⁹ Stephan and Nancy Ronart, “Mawsili al-Ibrahim and Ishaq”, *The Concise Encyclopedia of Arabic Civilization (CEAC)*, Amsterdam 1959, s. 357.

⁶⁰ İlhan Mimaroğlu, *Müzik Tarihi*, İstanbul 1990, s. 197-198.

⁶¹ Hıfînî, s. 37; Farmer, *Târîh*, s. 145,154-155, 159; Sawa, s. 26; Fück, s. 996.

Ebü'l-Ferec'in *Eğâni* 'sinden öğrenebilmekteyiz.⁶² Oğlu İshâk bu eserleri kalite açısından üç sınıfa ayırmaktadır:

1. 300 tanesi altın derecesinde olup, bu eserlerle o herkesi aşmıştır.
2. 300 tanesi gümüş derecesinde olup, diğerlerinin yaptığı eserlere benzerdir.
3. 300 tanesi de bakır derecesinde olup, oyun-eğlence tarzındadır.⁶³

Birgün Hârûnürreşîd ona bu besteleri nasıl yaptığını sormuş o da şu şekilde cevap vermiştir: “Öncelikle derdi ve kederi aklımdan çıkarırım ve gözümde sadece “tarab”ı [melodi]⁶⁴ canlandırırım [hayal ederim]; böylelikle bana tüm melodi yolları açılır ve ben de ikâ yardımıyla bu yollarda yürür giderim.”⁶⁵

İbrâhim, Halife Hârûnürreşîd'in emri üzerine, İbn Câmî ve Fülejh b. Ebi'l-Avrâ'yla birlikte “*el-Mietü's-Savtü'l-Muhtâra*” [Seçilmiş 100 Şarkı] isimli güfte mecmuası tarzında bir eser yazmıştır. Bu eseri sonradan oğlu İshâk tekrar gözden geçirilerek yenilenmiştir. Günümüze ulaşmayan bu eser, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Eğâni*'sinin çekirdeğini oluşturmuştur.⁶⁶ Bu eser iki ciddi rakip olan İbrâhim ve İbn Câmî'nin bir arada çalışmalarını sağlaması bakımından oldukça önemlidir.⁶⁷

Vefatı

İçki bağımlısı biri olan İbrâhim; oldukça dost canlısı, sıcakkanlı, geniş bir çevreye sahip, sosyal yönü çok güçlü olan bir insandı. Aynı zamanda yardım-severliği ve şefkati onun en bâriz özellikleriydi.

⁶² Bestelediği 900 eserin tamamı *el-Eğâni*'de bulunmasa da en önemli bestelerinin güfteleri mevcuttur.

⁶³ Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, V, 202. Ayrıca bk. Corci, s. 34.

⁶⁴ “Tarab” kelimesi “çoşmak, heyecanlanmak, mutlu olmak, ferahlamak” anlamlarına geldiği gibi, “müzik, şarkı, şarkı söylemek, terennüm, melodi” anlamlarını da ifade etmektedir.

⁶⁵ Hıfînî, s. 49.

⁶⁶ Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, I-IX, Leiden 1967-1984, I, 371; Henry George Farmer, *Masâdiru'l-Mûsîka'l-Arabiyye* (trc. Hüseyin Nassar), Kahire 1957, no. 7, s. 22; a.mlf., *Târih*, s. 41.

⁶⁷ Fück, s. 996.

Kulunç hastalığına yakalanan İbrâhim el-Mevsilî 188 (803-4) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁶⁸ Vefatından önce Hârûnürreşîd, onu ziyaret etmiş ve ona sabır telkin etmiş; vefatını duyunca da oğlu Me'mun'u, cenaze namazını kıldırmakla görevlendirmiştir.⁶⁹ Vefatına oldukça üzülen neyzen Barsûma da neyiyle bir ağıt yakmıştır.⁷⁰ Yaklaşık 64 yaşında vefat eden İbrâhim'in öldüğünde 3000 dinar nakit parası vardı ve bunun 700 dinarıyla borçları ödendi.⁷¹

Sonuç

İbrâhim el-Mevsilî aslen İran'lı olmakla beraber Arap şarkıları repertuarı da oldukça zengin olan bir müzisyendir. Virtüöz derecesinde ud çalmasının yanısıra, edebiyata ve özellikle -gerektiğinde güftelerini kendi yazacak kadar- şiire hakim bir kişidir. Dönemin en büyük şarkıcısı ve bestekarı olan İbrâhim, şarkı okumada “muallim-i evvel” [ilk üstad] sayılan Ma'bed'den sonra “muallim-i sâni” [ikinci üstad] olarak vasıflandırılmıştır. Hayatı boyunca Arap-Hicaz geleneğine sıkı sıkıya bağlı kalarak, bu geleneği sürdürmüştür.

İslam dünyasında ilk koro ve orkestrayı kuran İbrâhim'in câriyelerden oluşan 80 kişilik bir okulu, ud orkestrası ve korosu vardı. Bu çalışmalar İslam dünyasında müziğin bir okul halinde kurumsallaşmasının da tohumları olmuştur. İbrâhim'in ilginç bir özelliği de korosunu yönetirken baget kullanmasıdır.

İbrâhim el-Mevsilî'nin kullandığı bir müzik yazısı olduğu, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Bilindiği kadarıyla İslam dünyasında ilk müzik yazısı ilk İslam filozofu Ya'kub b. İshâk el-Kindî'ye (ö. 874) ait olan “Ebced Notası”dır. İbrâhim ve oğlu İshâk'ın bazı müzik yazıları kullandıkları klasik

⁶⁸ Ebû'l-Ferec İsmâil b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 201; Hatîb el-Bağdâdî, VI, 176-177; İbn Hallikân, I, 43; Safedî, VI, 100.

⁶⁹ Nüveyrî, IV, 346.

⁷⁰ Sawa, s. 153.

⁷¹ Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, V, 263-4; Nüveyrî, IV, 332; Zirikli, I, 54. Vefat ettiği yaş ile ilgili kaynaklarda çeşitli rakamlar verilmekle birlikte 63 ile 64 yaşlarında vefat ettiğine dair genel bir görüş vardır.

kaynaklarda zikredilmektedir. Gerek İbrâhim'in kullandığı rivayet edilen müzik yazısı ve gerekse *Kitâbü'l-Eğânî*'de güfteleri verilen besteleri, araştırılması gereken önemli konulardır. Bunların aydınlatılmasıyla İslam dünyasındaki ilk müzik hareketlerine açıklık getirilmiş olacaktır.

Kaynakça

- Abirîn, Sâmi Hâsib Rifâî, *el-İtticâhâtü'l-gınâiyye fî kasrı'l-Me'mûn*, Beyrut 1993.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-1949.
- el-Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr (ö. 255/869), *Kitâbü't-Tâc fî ahlâki'l-mülûk* (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahire 1914.
- Corci, Simon, *el-Mûsîka'l-Arabiyye*, (trc. Cemal Hayyat), Bağdat 1989.
- el-Cündî, Ahmed, *Min târihi'l-gınâ inde'l-Arab*, Dımaşk 1988.
- Farmer, Henry George, *Târîhu'l-mûsîka'l-Arabiyye* (trc. H. Nassâr), Kahire 1956.
- , *el-Mûsîkâ ve'l-gınâ fî elf leyle ve leyle* (trc. H. Nassâr), Beyrut 1980.
- , *Masâdiru'l-mûsîka'l-Arabiyye* (trc. H. Nassâr), Kahire 1957.
- , "İshâk Mawsîlî", *İA*, V/II (İstanbul 1988), s. 1075.
- , "Nevbe", *İA*, IX (Eskişehir 1997), s. 220-222.
- Fück, J. W., "İbrahim al-Mawsili", *EP*, III (Leiden 1971), s. 996.
- Goldziher, Ignaz, *Zâhiriler* (trc. Cihat Tunç), Ankara 1982.
- , *Klasik Arap Literatürü* (trc. Azmi Yüksel- Rahmi Er), Ankara 1993
- Hâfız, Sâmi, *Târîhu'l-mûsîka ve'l-gınâi'l-Arabî*, ts.
- Hatf el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Kahire 1931.
- el-Hıfî, Ahmed Mahmud, *İshâk Mevsîlî*, Kahire 1951, s. 32-33.
- Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. el-Hüseyin (ö. 356/967), *Kitâbü'l-eğânî* (nşr. Abdülemir Mühenna-Semîr Yusuf Cabir), I-XXIV, Beyrut 1986.
- el-İhtiyâr, Nesîb, *el-Fennü'l-gınâi inde'l-Arab*, Dımaşk 1955.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi 'z-zaman*, (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1978.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec İsmâil b. İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist*, Beyrut 1978.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Hicaz", *DİA*, XVII (İstanbul 1998), s. 432-437.

el-Mesûdî, Hüseyin b. Ali (ö. 345/956), *Mürücü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Kahire 1948.

Mimaroglu, İlhan, *Müzik Tarihi*, İstanbul 1990.

en-Nüveyrî, Şihâbeddin Ahmed (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi funûnî'l-edeb*, I-XVIII, Kahire ts.

Ronart, Stephan and Nancy, "Mawsili al-Ibrahim and Ishaq", *The Concise Encyclopedia of Arabic Civilization (CEAC)*, Amsterdam 1959 (New York 1960), s. 357.

Rouanet, Jules, *el-Mûsika'l-Arabiyye* (trc. İskender Şelfûn), Kahire 1927.

Rowson, Everett, "Ebrahim Mawsili", *EIr*, VIII (California 1998), s. 73-4.

es-Safedî, Selâhaddin Halil b. Aybeg (ö. 764/1363), *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyat*, VI, (nşr. Abdülmecid Zeyyab-Abdülmelik el-Haşebe), Beyrut 1981.

Sawa, George, *Music Performance Practice In The Early Abbâsîd Era*, Toronto 1989.

Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden 1967-1984.

Sözer, Vural, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964.

Streck, "Arracân", *İA*, I (Eskişehir 1997), s. 595-6.

Turabi, Ahmet Hakkı, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.

----, "İshâk el-Mevsîlî", *DİA*, XXII (İstanbul 2000), s. 536-537.

----, "İbrahim el-Mevsîlî", *DİA*, XXI (İstanbul 2000), s. 322-323.

el-Ukaylî, Mecdî, *es-Simâ' 'inde'l-Arab*, Dımaşk 1966.

ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-XXIII, Beyrut 1981-1985.

ez-Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-IV, Kahire 1954-1959.